

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ СКЛАДАНА-СУФІКСАЛЬНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ Ў БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20–30-Х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

Складана-суфіксальныя прыметнікі складаюць значную частку аказіянальнай лексікі 20-30-х гадоў XX стагоддзя. Сярод падобных утварэнняў вылучаюцца дзве разнавіднасці: 1) складанні з апорным кампанентам – асновай назоўніка і 2) складанні з апорным кампанентам – асновай дзеяслова.

Складанні з апорным кампанентам – асновай назоўніка даволі часта сустракаюцца ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. У залежнасці ад характару першага кампанента можна выдзеліць некалькі груп такіх утварэнняў, якія маюць наступную структуру:

1) **аснова прыметніка + інтэрфікс + аснова назоўніка + суфікс -н-** = складана-суфіксальны прыметнік са значэннем 'які адносіцца да таго ці характарызуецца тым (нагадвае тое), што названа апорнай асновай і канкрэтызавана ў першай аснове складання': **белазорны** 'які адносіцца да белых зор; які нагадвае белыя зоры': ... *дзіці скарэй, зіма, як белазорны птух!* (З.Бядуля); **беларосны** 'які характарызуецца белай расой; які нагадвае белую расу': ... *і сум бярозы – беларосны снег* (Н.Маркава); **беластанны** 'які характарызуецца белым станам': *Павазі спадалі з беластанных і віхрастых бяроз лісты* (В.Каваль); **буршанны** 'які характарызуецца бурнай пенай': *І не бродзіць у кляштарнай сцяны буршаных уздымаў віно* (Ю.Лявонны); **жоўта-звонны** 'які адносіцца да жоўтых звонаў (жоўтага звона)': ... *але сёння яна [радасць] па-сённяшаму жоўта-звонным сустраэне гулам* (Я.Пфляўмбаўм); **жыватворнакрынічны** 'які адносіцца да жыватворнай крыніцы; які нагадвае жыватворную крыніцу': [Мікіта]: ... *Толькі прымеце мяне, жыватворнакрынічная мамзэль Наста, у пакорныя і вечныя слугі...* (Я.Купала); **звонкаструнны (звонка-струнны)** 'які характарызуецца звонкімі струнамі': *Ходзіць сцежкай-павуцінай ад хаціны да хаціны лірнік з лірай звонкаструннай...* (Я.Купала); *Залаціцца-весьліцца звонка-струнная вясна* (А.Александровіч); **златазвонны (золатазвонны)** 'які характарызуецца залатым звонам або нагадвае яго': *Люблю больш я золатазвонны сум* (Я.Пушча); *Ў цемры асенніх начэй спяць златазвонныя далі* (В.Маракоў); *Эх вы, думкі золатазвонныя ... век крынічыць у вас моладасць неўміручая, разгонная...* (Р.Суніца); **зорнацветны** 'які характарызуецца зорным цветам ці нагадвае яго': *Не пра цемру беспрасветную, што людзям сляпіла вочы, а пра яснасць зорнацветную, што развеяла нам ночы* (Я.Купала); **кароткавечны** 'які характарызуецца кароткім векам': *Прышоў канец і кароткавечнаму шчасцю Марылькі*

(М.Зарэцкі); **лёгкаплынны** ‘які характарызуецца лёгкай плынню’: *У гэты дзень цвіло наўколле, быў лёгкаплынным кожны ўздох...* (Ю.Лявонны); **мяккапушны** ‘які характарызуецца мяккім пухам ці нагадвае яго’: *Гінуць у белых палёх на мяккапушных пярынах* (З.Бядуля); **светласпеўны** ‘які характарызуецца светлым спевам або нагадвае яго’: *Згадаўся думцы кволы Шэлі, ягоны светласпеўны лёс...* (У.Жылка); **сінязорны** ‘які характарызуецца сінімі зорамі’: *Нуду на паперы разліў ... пра красу сінязорных вачэй...* (Т.Хадкевіч); **срэбраводны** ‘які характарызуецца срэбранай вадой’: *Струменіць Нёман срэбраводны* (Я.Колас); **срэбраплынны** ‘які характарызуецца срэбранай плынню ці нагадвае яе’: *Край мой там, дзе Нёман льецца срэбра-плыннай паласой...* (А.Гурло); **ціхаструнны** ‘які характарызуецца ціхімі струнамі’: *Сёння ўсё на свеце камсамоліць ціхаструнным водгуллем вясны* (Т.Кляшторны). Тып прадуктыўны ў літаратурнай мове (1, с.318);

2) **аснова лічэбніка (лічэбнік) або няпэўна-колькаснае слова ці спалучэнне слоў + інтэрфікс (-) + аснова назоўніка + суфікс -н-** = складанасуфіксальны прыметнік са значэннем ‘які характарызуецца тым, што названа апорным кампанентам і канкрэтызіруецца ў першай аснове складання’: **колькісотлетні**: ‘якому непазяткі (колькі) соцень гадоў (лет)’: *Усё ж колькісотлетняя паняверка, залічэнне ярма чужога ўладарства на сваім набалелым карку не прайшло для нас без ніякага знаку...* (Я.Купала); **многатрубны** ‘у якога многа труб’: *Усё ж люблю, любоўю сына, горад многатрубны* (А.Александровіч); **стазвонны** ‘які характарызуецца ста званамі’: *Звіняць сярпы стазвонныя* (А.Гурло); **стазычны** ‘які характарызуецца ста зыскамі’: *Во феніксаў дваццаць міфічных сталёвай сям’ёю прыгожай па стужат, пад грукат стазычны даль-высь заварожаць* (З.Бядуля); *То леталісь баёў багом, царом на страх заве з турэмных крат пагудкаю стазычнай...* (З.Бядуля); **Стазычныя**, высокія званіцы загулі (З.Бядуля); **сямёхзвонны** ‘які характарызуецца сямю званамі’: *Арліныя песні куюцца, гартуюцца, горда пяюцца, гудзяць сямёхзвонным металам* (З.Бядуля); **шматкрыльны** ‘у якога шмат крыл’: *Акрыліць край і заваюе неба шматкрыльны ўзлёт сталёвых жураўлёў* (З.Бядуля); **шматструнны** ‘у якога шмат струн’: *Навошта ім, Ойчанька, ў ліры шматструннай стагнаці?* (З.Бядуля). Тып прадуктыўны ў літаратурнай мове (1, с.318). Узорам для стварэння слова *стазычны*, магчыма, стала лексема **стозвучны**, якая ўжывалася ў рускай паэзіі і якую, дарэчы, сустракаем у К.Бальмонта. Слова **шматструнны** стала узуальным;

3) **аснова назоўніка + інтэрфікс (-) + аснова назоўніка + суфікс -н-** = складанасуфіксальны прыметнік са значэннем ‘які характарызуецца тым, што названа ў абодвух кампанентах складання’: **агнязорны (вагнязорны)** ‘які характарызуецца агнём зор’: *Пад жыццёвы штодзённы шум, пад гадзін агнязорных веянь растрасу накіпаўшы сум* (А.Куляшоў); *Здабудзем шчасце*

для сябе, для ўнукаў пад Савецкім **вагнязорным** чудам (З.Бядуля); **Думкі агнязорныя** ў далячынь бясконца птушкай вырываюцца... (С.Ракіта); **агнятонны** ‘які характарызуецца тонамі агню’: У іх [песнях] гоман сталі звонкае, удары малатка, напевы **агнятонныя** фабрычнага гудка (А.Дудар); **макцветны** ‘які характарызуецца цветам маку; чырвоны’: **Макицветны** сцяг шатром абняў абшар (З.Бядуля); **мятарутны** ‘які характарызуецца мятай і рутай’: ... ззяннем слепіць вочы вянок наш **мятарутны** (З.Бядуля); **небаколерны** ‘які характарызуецца колерам неба’: І чуд **небаколерны** ззяў над прарочай магілай (З.Бядуля). Тып моўны (1, с.318).

Складанні з апорным кампанентам – асновай дзеяслова таксама актыўна ўжываліся ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. Утварэнне такіх слоў адбывалася па наступных тыпах:

1) **аснова назоўніка + інтэрфікс + аснова дзеяслова + суфікс -н-** = складанасуфіксальны прыметнік са значэннем ‘які характарызуецца дзеяннем, што названа апорнай асновай і ўдакладнена ў першай аснове складання’: **агнявейны** ‘які абвее (ад якога вее) агнём’: У радках **агнявейных** паэм адгукаецца сонечны дзень наш (Ю.Лявонны); **боганосны** ‘якога нясе (прыносіць) Бог’: Я жыю таму, што чую душой чулаю адроду тую пору, хвілю тую, **боганосную**, святую... (Ц.Гартны); **буравейны** ‘які (ад якога) вее бурай’: Сцежкі васількоў думкі **буравейныя**... (А.Дудар); У **буравейных** далях цвёрдыя загартаваныя крокі (У.Хадыка); Ой, зоры, кветы, сонца-ружы пад **буравейныя** (які красу адвечную цярушаць... (П.Трус); Многа дзён паганых **буравейных** вецер з твару здуў (Н.Маркава); Не спяшайся, браце, вецер **буравейны** з рогатам загасіць у вачох агні (Н.Вішнеўская); **веснавейны** ‘які (ад якога) вее вясной’: ... ”Званы працы” Гурлы – гэта **веснавейны** спеў ... (П.Чарнушэвіч); **Энгельс, Маркс, Ласаль і Гейнэ** чулі ў хвалях **веснавейных** гоман родны, дарагі (А.Александровіч); Цяжка сцішыць **веснавейны** гом (Ю.Лявонны); Ой, хутка гімнам **веснавейным** зальецца фабрык перагуд (Ю.Лявонны); Здаецца паданнем гадзіна пакут у час агнявы, **веснавейны** (Ю.Лявонны); ... голас – шум **веснавейнага** гаю (Хв.Бужан); **ветравейны** ‘які (ад якога) вее ветрам’: А песні, **ветравейныя** песні заліваліся хохатам хваль (Я.Пушча); **вірадумны** ‘які думае пра вір; якому хоць у вір галавой’: ... я ж заўсёды была нічыёй, я была **вірадумнай** свабодай (З.Бандарына); **віхравейны** ‘які (ад якога) вее віхрам’: Толькі Менск **віхравейны** ірдзее... (А.Александровіч); **віхрамётны** ‘які мяце, як віхор’: ... **віхрамётных** пажараў уздымы... (В.Маракоў); І над рэчкай – бярозавы смех **віхрамётнай** праносіцца хваляй... (В.Маракоў); Калі дні **віхрамётныя** вабяць – толькі мне маладому і плыць (М.Сямашка); ... як шум **віхрамётны** вясёлых завей, убягае жаданы мой госць (Т.Хадкевіч); **даляведны** ‘які ведае далі’: ... **даляведныя** вочы праменілі гордасць... (У.Дубоўка); **жыццявейны** ‘які (ад якога) вее жыццём’: ... з па-над бору кроўным морам пачне ўсходзіць і заводзіць сонца спацыр **жыццявейны**... (Ц.Гартны); Так бывае, калі хто

заблудзіць даліной **жыццявейных** зарніц (А.Александровіч); **санцавейны** (**сонцавейны**) ‘які (ад якога) вее сонцам (цяплом)’: **Санцавейнымі** крыллямі раница атуліла зямлю... (Я.Журба); **У сонцавейнае** сяўбе пачуў актавы радасці... (Я.Пушча); **Хай жа радасць** кудравіцца клёнамі на шляху **санцавейных** вякоў (М.Сямашка); **Ну і каму не знаць** дні **Сонцавейнага** Маю!? (А.Куляшоў); **Я іду ў сонцавейнай** пагодзе ў заціш жыта за крокам крок... (С.Фамін); **Ляцім у сонцавейны** вырай... (Я.Журба); **смертаносны** ‘які нясе смерць’: **Смертаносным** ударам канчалі вы бой... (А.Дудар); **сонцаграйны** ‘які абаграецца сонцам (які (і)грае на сонцы)’: **І пайду** цяністым **борам, сонцаграйным** касагорам (З.Бядуля); **сонцатканы** ‘які ткаўся сонцам’: **Бадзёрыя дні! Сонцатканыя** словы, як хваля, шумліва ўзвіаецца верш (А.Александровіч); **срэбразвонны** ‘які звініць срэбрам’: ... і шуміць і грыміць **срэбразвонны** ручэй (Я.Колас); **хлебадайны** ‘які дае хлеб; урадлівы’: ... дзе **загон хлебадайнай** зямлі? (Я.Купала); **шоўказвонны** ‘які звініць, як шоўк’: **Ой, ты, гаю шоўказвонны, над табой агніць** зара ... (С.Хурсік); **шоўкатканы** ‘які ткаўся шоўкам’: **Шоукатканы** свой спеў, камсамолка, на наклон да цябе я прывёў (А.Вольны). Разгледжаныя прыметнікі створаны з адхіленнем ад моўнага тыпу, бо ў літаратурнай мове ён мае прадуктыўнасць толькі ў навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі (1, с.319);

2) **прыслоўе + аснова дзеяслова + суфікс -н-** = складана-суфіксальны прыметнік са значэннем ‘які характарызуецца дзеяннем, што названа апорнай асновай і ўдакладнена першым кампанентам складання’: **бурна-грайны** ‘які бурна грае’, **гучна-звонны** (**гучназвонны**) ‘які гучна звініць (звоніць)’: **А паеоска гучна-звонная** пеніць рэчкі **бурна-грайныя** (З.Бядуля); **Мароз скрыпіць у гучназвонным** гай (З.Бядуля); **быстралётны** ‘які быстра лётае’: **Я быстралётны** цень... (З.Бядуля); **гулказвонны** ‘які гулка звініць’: **І чалёцца гулказвонны** тон цапоў у наплавы (П.Трус); **гучнабежны** ‘які гучна бяжыць’: **Ці гром гучнабежны** пракоціцца ў хмарах, ці грукне над лесам пярун... (Я.Колас); **даўгазвонны** ‘які доўга звініць (звоніць)’: **Разліюся струною дажджоў даўгазвонных...** (У.Дубоўка); **лёгкавейны** (**лёгкавейны**) ‘які лёгка вее’: **І скрозь туман** пранеслася, як вецер **лёгкавейны** (Я.Купала); ... **лёгкавейная**, кволая хуста... (У.Хадыка); **многазвонны** ‘які многа звініць (звоніць)’: **Ўрачыста панясём цымбалы** **многазвонныя...** (Хв.Ільяшэвіч); **мякказвонны** ‘які мякка звініць (звоніць)’: ... ён [Барковіч] **гатоў быў, здаецца, кінуць усё, сарвацца з зямлі і паляцець** туды, за **жывым мякказвонным** трохкутнікам... (М.Зарэцкі); **ціхадумны** ‘які ціха думае’: **Цешацца мяцелі рогатам і свістам, абуджаюць белы, ціхадумны** гай ... (Н.Вішнеўская); **ціхазвонны** ‘які ціха звініць (звоніць)’: **Ціхазвонныя** ды ласкавыя дні у прасторах сінякрылых без граніц... (А.Дудар); **Бор-чараўнік з ціхазвоннай** асінаю шэптамі **песціць імглістых** далін (З.Бандарына); **шматспеўны** ‘які шмат спявае (здольны шмат спяваць)’: **Залатыя, шматспеўныя** струны **жыцця абарваны так дзіка**

драпежніцкім стрэлам... (Э.Агняцвет); **шумазвонны** ‘які шумна звоніць’: *Краіна мая шумазвонных лясоў, твае на курганах губляюцца тропы* (Я.Пушча). Тып аказіянальны. У літаратурнай мове падобныя дэрываты (*лёгкапраходны, скорастрэльны, ціхаходны*) разглядаюцца як складанні з апорнай асновай – асновай дзеяслова і першай – асновай прыметніка (1, с.319). Паколькі прааналізаваныя лексемы матывуюцца дзеяслоўнымі словазлучэннямі з залежным словам – прыслоўем (*лёгкавейны* – лёгка вее; *доўгазвонны* – доўга звоніць (звоніць); *шматспеўны* – шмат спявае і г.д.), мы палічылі магчымым выдзеліць іх у асобны тып – адпрыслоўных утварэнняў. Частку прааналізаваных лексем можна кваліфікаваць таксама і як утварэнні з апорным кампанентам – асновай аддзеяслоўнага назоўніка і першым кампанентам – асновай прыметніка (*быстралётны* – які характарызуецца быстрым лётам; *гучнабежны* – які характарызуецца гучным бегам). Дэрыват *шумазвонны* можа матывавацца спалучэннем двух дзеясловаў (шумець і звінець);

3) **аснова прыметніка + інтэрфікс + аснова дзеяслова + суфікс -н-** = складанасуфіксальны прыметнік са значэннем ‘які характарызуецца дзеяннем, названым апорнай асновай і ўкладным першай асновай складання’: **жаўтатканы** ‘які ткаўся жўтам’: *Не запеніць тут адценняў жаўтатканая трава...* (А.Дудар); **сінявейны** ‘які (ад якога) вее сінім’: ... *мкне сэрца азіята у сінь таемных Азій; да казак сінявейных* няпісанае *праўды* (А.Дудар); *Дык таму у грудзёх маіх весніца сінявейная светлая рань* (М.Сямашка); ... *адчыню сінявейныя скроні...* (А.Вольны). Прыведзеныя лексемы можна разглядаць як створаныя з адхіленнем ад агульнамоўнага тыпу, бо ў літаратурнай мове тып прадуктыўны ў навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі (1, с.319).

Многія з разлічаных дэрыватаў маюць празрыстую семантыку і робяць мову больш выразнай і эмацыянальнай; лексічнае значэнне некаторых наватвораў (**в’гладумны, санцавейны, сінявейны**) тлумачыцца з цяжкасцю, і таму можна гаварыць пра іх пэўную штучнасць і неабгрунтаванасць.

Як вынікае з матэрыялу даследавання, у беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. актыўна ўжываліся прыметнікі, утвораныя складана-суфіксальным спосабам. З 62 прааналізаваных дэрыватаў 29 утварэнняў – складанні з апорным кампанентам – асновай назоўніка, а 33 утварэнні – з апорным кампанентам – асновай дзеяслова. У 13 лексем адзначана шматразовае ўжыванне.

Прычынай узнікнення большасці складана-суфіксальных прыметнікаў з’явілася жаданне пісьменніка стварыць яркі, непаўторны эпітэт. Спалучаючы ў адным слове самыя розныя асновы, аўтар дэманструе перад чытачом невычэрпныя словатворчыя магчымасці мовы, яе “светласпеўнасць” і “золатазвоннасць”.

Нягледзячы на тое, што многія складана-суфіксальныя дэрываты выйшлі за межы ўласна-аўтарскіх кантэкстаў, моўнай традыцыяй прыняты толькі 2 лексемы (**хлебадайны** і **смертаносны**), якія маюць найменшую ступень аказіянальнасці і “індывідуальнай” семантычнай напоўненасці.

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ